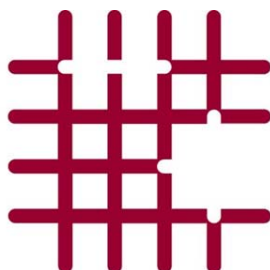

Winstgevend Welzijn

Over het creëren van kansen

RDA/2012/01

RAAD VOOR DIERENAANGELEGEDEN

Excellentie,

Het is mij een genoegen om u de zienswijze *Winstgevend Welzijn* van de Raad voor Dierenaangelegenheden te kunnen aanbieden. Het initiatief voor deze zienswijze werd genomen door mijn zeer gewaardeerde voorganger prof. dr. Henk Vaarkamp. Het idee ontstond kort na de fusie van de ministeries van Landbouw en Economische Zaken en het is dan ook niet toevallig dat deze zienswijze betrekking heeft op landbouw, op economie en op innovatieprocessen.

Het doel van deze zienswijze is het geven van een nieuwe impuls aan het maatschappelijke vraagstuk rondom het dierenwelzijn in de Nederlandse veehouderij. Al sinds het rapport *Toekomst voor de veehouderij* van de commissie Wijffels (2001) staat de maatschappelijke wens voor een beter dierenwelzijn in de veehouderij prominent op de agenda. Ondanks diverse commissies, convenanten en rapporten lijkt er echter nog steeds te weinig structurele vooruitgang geboekt te worden.

De toekomst van de sterk op export gerichte Nederlandse veehouderij ligt niet in de gangbare bulkproductie tegen wereldmarktprijzen. Ze ligt in het vinden, bedienen en uitbouwen van marktsegmenten die bovengemiddeld belang hechten aan duurzaamheid, inclusief een hoog niveau van dierenwelzijn. Ze hangt af van het stimuleren van een nieuwe productbeleving en het vermarkten van innovatieve producten als onderscheidende merken die passen bij deze nieuwe productbeleving, met een perspectief op economische meerwaarde voor alle delen van de keten en zonder aan concurrentiekracht in te boeten.

De Raad voor Dierenaangelegenheden adviseert nadrukkelijk anders dan de commissies Wijffels (2001), Alders (2011) en Van Doorn (2011), dat het verbeteren van dierenwelzijn in de veehouderij moet plaatsvinden door middel van *verschillende*, private plusnormen voor dierenwelzijn - in plaats van door het verhogen van de (wettelijke) minimumnormen voor *alle* veehouders.

Wanneer namelijk de minimumnormen verhoogd worden vooruitlopend op de Europese normen zal dat vrijwel zeker een concurrentienadeel opleveren voor de Nederlandse veehouders, die nu vooral generieke producten voor de Europese en mondiale markt maken en op prijs concurreren. Het enkel verhogen van de minimumnormen gelijk met of alleen via de Europese regelgeving duurt te lang; dat doet onvoldoende recht aan de – al zeker sinds 2001 bestaande – maatschappelijke wens voor een hoger dierenwelzijnniveau in Nederland.

De Raad pleit niet voor een verdere verfijning van het bestaande veehouderijsysteem (nu op dierenwelzijnaspecten, na voorgaande verfijningstappen op het gebied van o.a. milieu en gezondheid), maar voor een systeemverandering: er moet gekozen worden voor andere, meer diverse productiedoelen en voor het bedienen van andere markten.

De Raad is ervan overtuigd dat deze omschakeling naar gedifferentieerde productie voor toegevoegde waarde het snelst en het best gaat door het stimuleren van particuliere initiatieven op de vrije markt. Op de vrije markt kunnen en zullen nieuwe concepten het best, het snelst en met het breedste draagvlak kunnen worden ontwikkeld en weggezet.

Het stimuleren en faciliteren van vernieuwers en vroege volgers op het gebied van dierenwelzijnverbeteringen biedt de veehouderij de kans om producten met een dierenwelzijn-plus te ontwikkelen die voor de consument een toegevoegde waarde hebben. Door weg te bewegen van de 'markt op prijsconcurrentie' naar de 'markt voor toegevoegde waarde' kunnen de veehouderijketens (van veehouder *tot en met* retailer) tegemoetkomen aan de maatschappelijke wens voor een hoger dierenwelzijnniveau in Nederland en tegelijkertijd werken aan een betere inkomenspositie.

Het is de overheid die de ruimte voor deze beweging moet creëren, maar het zijn de partijen in de veehouderijketens die deze beweging moeten uitvoeren. Samenwerking van alle partijen in de keten is daarbij essentieel, evenals het bieden van ruimte voor kleinere innovatieve partijen en het rekening houden met de internationale context waarin de Nederlandse veehouderij werkt.

U hebt in uw Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid aangegeven dat Nederland koploper in dierenwelzijn moet zijn. Recente ontwikkelingen in de markt, zoals het voornemen van de retail om één ster Beter Leven als minimumniveau te gaan hanteren, laten zien dat ook daar de ambities liggen. Met het Topsectorenbeleid is een basis voor een betere samenwerking gelegd. Nu is het zaak om deze ontwikkelingen samen te smeden tot een duurzame, toekomstbestendige omvorming van de Nederlandse agrofoodsector. Ik vertrouw er op u met deze zienswijze nieuwe instrumenten in handen gegeven te hebben die dat mogelijk maken.

Prof. dr. Frauke Ohl,

voorzitter Raad voor Dierenaangelegenheden

Inhoud

Leeswijzer	5
1. Samenvatting	6
2. Inleiding.....	8
Morele vragen en eisen vanuit de samenleving	8
De positie van de productieketens.....	9
De centrale vraag	10
Op weg naar oplossingen: innoveren en vermarkten.....	10
3. Innovatie.....	11
3.1 De gewenste ontwikkelingen en de praktijk	11
De stand van zaken	11
De eerste stap	11
3.2 Innovatieprocessen.....	12
Kennis en opschaling naar de praktijk.....	12
Tempo	13
Overheidssteun nu en straks	13
De rol van nationale wet- en regelgeving	13
Het Europese speelveld: hoger plan en concurrentievoordeel	14
4. Marktwerking en meerwaarde.....	15
4.1 Consumentengedrag en meerwaarde.....	15
Internationale markten en samenwerking.....	15
4.2 De aard en effectiviteit van keurmerken.....	16
Effectiviteit	16
De rol van de overheid	16
4.3 Consumentenbewustzijn	17
Educatie	17
Het groene onderwijs en de productieketens.....	17
5. Toekomstvisie	19
Overheidstaken	19
Bijlage 1: Literatuurlijst	21

Leeswijzer

Hoofdstuk 1 vat de belangrijkste conclusies en aanbevelingen samen. Hoofdstuk 2 behandelt de aanleiding en de inkadering van deze zienswijze, waarna Hoofdstuk 3 ingaat op het innovatiebeleid in de agrofoodsector, met meer aanbevelingen ten aanzien van de innovatierichting en de innovatieprocessen. In Hoofdstuk 4 komt de marktwerking in de agrofoodsector aan de orde, met aanbevelingen op het gebied van conceptdenken, keurmerken en bewustwordingsbevordering. Hoofdstuk 5 schetst tot besluit hoe de Raad de toekomst ziet, met nadruk op de rol van de overheid en de wijze waarop zij daaraan invulling zou moeten geven.

1. Samenvatting

De toekomst van de sterk op export gerichte Nederlandse veehouderij ligt niet in de gangbare bulkproductie tegen wereldmarktprijzen. Ze ligt in het vinden, bedienen en uitbouwen van marktsegmenten die bovengemiddeld belang hechten aan duurzaamheid, inclusief een hoog niveau van dierenwelzijn. Ze hangt af van het stimuleren van een nieuwe productbeleving en het vermarkten van innovatieve producten als onderscheidende merken die passen bij deze nieuwe productbeleving, met een perspectief op economische meerwaarde voor alle delen van de keten en zonder aan concurrentiekracht in te boeten.

De Raad is ervan overtuigd dat deze omschakeling naar gedifferentieerde productie voor toegevoegde waarde het snelst en het best gaat door het stimuleren van particuliere initiatieven op de vrije markt. Op de vrije markt kunnen en zullen nieuwe concepten het best, het snelst en met het breedste draagvlak worden ontwikkeld en weggezet. Daaruit vloeit de centrale vraagstelling van deze zienswijze voort:

- Hoe kan de overheid bevorderen dat via marktwerking het dierenwelzijn in de diverse schakels van de productieketens toeneemt?

Het antwoord op die vraag luidt: Door

- dierenwelzijn als *community-shared-value*¹, in een nieuwe productbeleving te integreren;
- de duurzaamheidsdoelen, inclusief dierenwelzijn, voor de veehouderijketens te verduidelijken, aan te scherpen en consistent in beleid te hanteren;
- innovatie als integraal ketenproces te bevorderen;
- toe te werken naar de verwezenlijking van één goed geborgd keurmerk voor dierenwelzijn, wat vervolgens op Europees niveau doorontwikkeld kan worden;
- verhoging van de Europese minimumnormen voor dierenwelzijn te blijven stimuleren.

Nu al ontstaan veel innovatieve oplossingen en vernieuwingen in de agrofoodsector zelf. Desondanks halen de innovatieve producten met een dierenwelzijn-plus over het algemeen nog geen robuuste marktaandeelen. Om daar verandering in te brengen moet het onderzoek zich niet vooral richten op nieuwe technieken, maar moet de focus verschuiven naar het proces van productie tot en met afzet en naar productbeleving. Wetenschappelijke kennis moet meer toegepast worden, onder meer door vertaling voor en verspreiding ervan in de praktijk. Al dan niet vermeende conflicten tussen bijvoorbeeld dierenwelzijn, milieu- en volksgezondheid in bestaande innovatieve systemen moeten worden opgelost. De gezamenlijke ketenpartners benutten deze kennis bij het ontwikkelen van nieuwe producten en de productbeleving die daar bij past.

¹ "Corporate policies and practices that enhance competitiveness of the company while simultaneously advancing social and economic conditions in the communities in which it sells and operates", prof. M. Porter, (*Dutch Sustainable Trade Initiative Video Conference, New York, NY December 15, 2011*).

Innovatiebevordering betekent ook het wegnemen van belemmeringen door vergunningprocedures voor duurzamere veehouderijconcepten te vereenvoudigen en te verkorten, en door afdekking van ontwikkel- en

implementatierisico's. Niet alleen de technische ontwikkeling is risicovol, ook het aansluiten op een marktsegment, de juiste beleving, introductie en uitrol.

Kennis over en bewustzijn van wat er in de veehouderij omgaat, laat bij consumenten ernstig te wensen over. Het is belangrijk dat burgers al op jonge leeftijd in het (basis-) onderwijs meer leren over dierhouderij en dierenwelzijn. Degenen die in de agrofoodsector werken, dienen een beter besef te ontwikkelen van de behoeften van dieren, van dierenwelzijn en van het belang dat de hedendaagse Nederlandse maatschappij daar aan hecht. Daartoe zijn aanpassingen van en integratie van de wetenschappelijke en beroepsopleidingen noodzakelijk.

Voor keurmerken dient de overheid grondregels op te stellen, zodat de consument zeker weet dat zijn besluit tot aankoop daadwerkelijk bijdraagt aan beter dierenwelzijn. Deze grondregels betreffen meetinstrumentarium en het keurmerksysteem; de te stellen criteria blijven een zaak van de keurmerkhouder.

De afzet zekerheid van in Nederland geproduceerde producten met een plus op het gebied van dierenwelzijn is ook gediend met het streven naar één breed gedragen keurmerk op Europese schaal – in eerste instantie in Noordwest-Europa, waar zich nu al een voor het welzijnsargument gevoelige markt begint af te tekenen. Zo ontstaat een nieuwe standaard, die ook het exporteren en te gelde maken van de voorhoedepositie van de Nederlandse duurzame veehouderij als kennis- en kwaliteitsproduct mogelijk maakt.

Door zich in te zetten voor verantwoorde verhoging van de Europese wettelijke minimumniveaus kunnen de nieuw ontwikkelde concepten worden verankerd in wet- en regelgeving en verwerft de Nederlandse agrofoodsector concurrentievoordeel. Bovendien draagt dit bij aan de rol van Nederland als gidsland voor dierenwelzijn.

2. Inleiding

De roep om verbetering van het welzijn van dieren in de veehouderij blijft in Nederland hoog op de politieke en maatschappelijke agenda staan. De Raad voor Dierenaangelegenheden constateert dat onze maatschappij met klem vraagt om niveaus van dierenwelzijn die hoger liggen dan het huidige wettelijke, op Europese normen gebaseerde minimumniveau, terwijl de Nederlandse veehouderij voornamelijk produceert voor de in hoofdzaak Europese internationale markt.

De grote belangen die met de veehouderijsector samenhangen rechtvaardigen dat met grote inzet manieren gezocht worden om de betere niveaus van dierenwelzijn die de samenleving wenst te realiseren, zonder daarbij aan concurrentiekracht in te boeten. Hoe dat zijn beslag kan krijgen, is het onderwerp van deze zienswijze.

De aanbevelingen in deze zienswijze zijn in de eerste plaats aan de overheid gericht, maar daarnaast ook, waar van toepassing, aan de andere bij de productieketens betrokken partijen. Voorts richt de Raad zich uitdrukkelijk op factoren die overheid, veehouders, retailers en andere ketenpartijen en NGO's zelf kunnen beïnvloeden, en niet op minder grijpbare factoren als tijdgeest, cultuur en conjunctuur.

Morele vragen en eisen vanuit de samenleving

In 2010 presenteerde de Raad in haar *Agenda voor het Dierbeleid* (RDA, 2010) het *Afwegingsmodel voor Dierbeleid* (Afbeelding 1) met daarin de drie fundamentele morele vragen die de dierhouderij beheersen:

- Mogen wij dieren houden?
- Voor welke doeleinden mogen wij dieren houden?
- Hoe mogen we dieren houden?

Het is in Nederland algemeen geaccepteerd dat we dieren houden om voedsel voor de mens te produceren in de vorm van dierlijke eiwitten. Dat is het uitgangspunt van het beleid van het ministerie van EL&I en van deze zienswijze van de RDA. Op die basis formuleerde de Raad de volgende drie specifieke morele vragen:

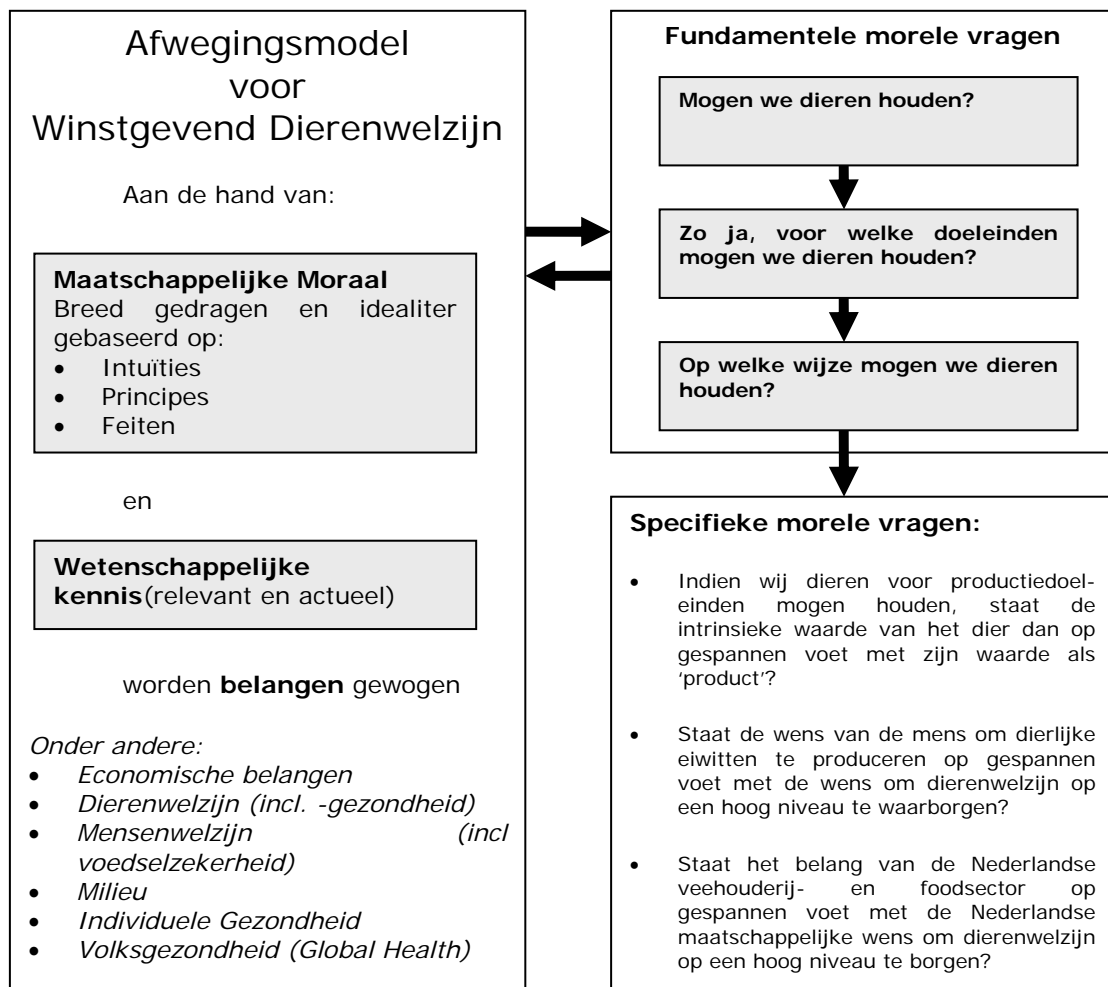
- I. Staat erkenning van de intrinsieke waarde van het dier op gespannen voet met zijn bestaan als product?
- II. Staat de wens van de mens om dierlijke eiwitten te produceren op gespannen voet met de wens om dierenwelzijn op een hoog niveau te waarborgen?
- III. Staat het belang van de Nederlandse veehouderij- en foodsector op gespannen voet met de Nederlandse maatschappelijke wens om dierenwelzijn op een hoog niveau te borgen?

De positie van de productieketens

De Raad constateert dat het vooral de specifieke context waarbinnen de Nederlandse veehouderij opereert is, die deze vragen oproept. Het is een economisch belangrijke, grotendeels op export gerichte sector die internationaal moet concurreren, waardoor het welzijn van de dieren onder druk komt te staan. Tegelijkertijd werkt de sector binnen een verstedelijkte, relatief goed opgeleide en welvarende samenleving met nog maar weinig kennis van en affiniteit met de veehouderij, maar met een grote aandacht voor het welzijn van dieren.

Afbeelding 1: Afwegingsmodel voor dierbeleid:

Morele vragen en Dilemma's rondom de Nederlandse veehouderij anno 2012

De centrale vraag

De Raad is ervan overtuigd dat de economische belangen van de Nederlandse agrofoodketens verenigbaar zijn met de maatschappelijke vraag naar beter dierenwelzijn, en ziet innovatie, marktwerking en het creëren van meerwaarde als de belangrijkste en snelst werkende instrumenten om dat doel te bereiken. Daarmee is de RDA overigens niet de eerste, noch staat hij daarin alleen. De centrale vraag in deze zienswijze is dan ook:

- Hoe kan de overheid bevorderen dat via marktwerking het dierenwelzijn in de diverse schakels van de productieketens toeneemt?

Bijlage 1 bevat een bloemlezing uit de vele door de Raad geraadpleegde rapporten en adviezen hierover die in de afgelopen decennia verschenen zijn. Zelf maakte de Raad in zijn zienswijze *Verantwoord Houden* al onderscheid in minimum- en plusnormen voor dierenwelzijn en duidde hij de rollen en verantwoordelijkheden die de verschillende actoren ten aanzien van dierenwelzijn hebben. In de *Agenda voor het Dierbeleid* adviseerde de Raad ten aanzien van marktwerking in de dierhouderij onder andere:

1. De overheid dient een goed gereflecteerde afweging te maken welke positie zij wil en kan innemen ten aanzien van marktwerking in de dierhouderij.
2. Enerzijds is het wenselijk dat burgers zich bewust worden van de knelpunten in gangbare dierhouderijpraktijken en van hun eigen mogelijkheden om via bewust aankoopgedrag daar wat aan te doen. Anderzijds is het bezwaarlijk om dierhouderijpraktijken die de geldende regels in acht nemen te diskwalificeren.
3. Aan de hand van het Afwegingsmodel voor Dierbeleid dient in beeld te worden gebracht welke effecten de keuze voor of tegen marktwerking in de dierhouderij heeft op alle gerelateerde aspecten, waaronder voedselzekerheid, voedselveiligheid, dierenwelzijn en economie.

In algemene zin adviseerde de Raad dat ten behoeve van transparantie en consistentie van haar beleid de overheid zich zou moeten bedienen van een openbaar, transparant en integraal 'Afwegingsmodel voor Dierbeleid'.

Op weg naar oplossingen: innoveren en vermarkten

De weg naar oplossingen begint ermee dat we de problematische context van de Nederlandse veehouderij ombuigen naar een pluspunt. Een eerste stap in die richting is het stimuleren van innovaties die het welzijnsniveau verbeteren, zoals de Rondeelstallen voor pluimvee, de Comfort Class-stallen voor varkens, de vrijloopstallen voor koeien en Comfort Class-transportauto's. De volgende stap is het vermarkten van het hogere welzijnsniveau middels nieuwe productconcepten die aantrekkelijk zijn voor grote groepen consumenten zoals het Rondeel-ei of *premium* producten van huis- en A-merken zoals scharrelkip van AH, scharrelrookworst van Unox en kalfsvlees van Peter's Farm. Het gaat om innovaties die een voldoende groot aandeel in de internationale markt kunnen veiligstellen en economisch perspectief bieden voor alle schakels in de productieketen. Dat laatste kan een hoger inkomen betekenen, maar naar de mening van de Raad ook meer inkomenszekerheid of prettiger werkomstandigheden bij gelijkblijvend inkomen.

3. Innovatie

In de afgelopen 25 jaar is stap voor stap een tamelijk helder en consistent beeld ontstaan over waar het op de lange termijn met de Nederlandse veehouderij heen moet. al in 1989 adviseerde de Commissie Van der Stee overschakeling van laagwaardige bulkproductie naar “productie met toegevoegde waarde”². In 2001 kwam daar duurzaamheid als doelstelling bij³, en in 2011 en 2012 de noodzaak van omschakeling naar generieke duurzame productie voor de Nederlandse markt⁴. Deze adviezen zijn voor een deel door de overheid overgenomen.

3.1 De gewenste ontwikkelingen en de praktijk

De stand van zaken

Nog ten tijde van het kabinet Balkenende IV (2007-2010) vervulde de overheid een stimulerende en faciliterende rol bij het verbeteren van dierenwelzijn in de veehouderij tot bovenwettelijke niveaus, maar sinds het aantreden van het kabinet Rutte in 2010 heeft de overheid zich teruggetrokken en weer “alles aan de markt gelaten”. Ondanks het succes van het Beter Leven-keurmerk lijkt de markt op eigen kracht nog onvoldoende in staat het dierenwelzijn structureel te verbeteren. De Raad constateert dat nieuwe producten met een bovenwettelijk welzijnsniveau weliswaar af en toe met succes in de markt worden gezet, maar dat het opschalen naar substantiële volumes meestal niet lukt. De ambities die spraken uit de visies van Van der Stee en Wijffels worden in de praktijk niet waargemaakt. Om over de visie van Van Doorn, Alders, of over marktvoornemens zoals van het CBL te oordelen, is het nog te vroeg.

Deze stand van zaken vraagt van de Nederlandse overheid dat ze betere kansen schept voor innovatie en verbetering van het welzijn van dieren in de veehouderij. Maar ook dat de ketenpartijen in de sector die kansen vaker en beter benutten. De Raad constateert dat er zowel vanuit maatschappelijk als wetenschappelijk oogpunt voldoende duidelijkheid is over de meest wenselijke koers. Het is nu aan de overheid om de gewenste ontwikkelingen praktisch te realiseren en toekomstbestendig te maken.

De eerste stap

Een noodzakelijke eerste stap is dat de overheid de duurzaamheidsdoelstellingen duidelijker formuleert, in samenspraak met de stakeholders (bedrijfsleven én NGO's). In verband met bijvoorbeeld de renovatie van stallen hebben ondernemers behoefte aan een heldere visie voor de komende tien jaar en een langetermijnperspectief voor de tien tot vijftien jaar die daarop aansluiten, in verband met bijvoorbeeld de nieuw- of herbouw van stallen. Zo'n langetermijnvisie vormt, mits wetenschappelijk onderbouwd en maatschappelijk geaccepteerd, de *license to produce* van de agrofoodsector en biedt de ondernemers continuïteit.

² *Om schone zakelijkheid*, Cie. Van der Stee (1989)

³ *Toekomst voor de veehouderij*, Cie. Wijffels (2001)

⁴ Onder andere *Al het vlees duurzaam*, Cie. Van Doorn (2011); *Van mega naar beter*, Cie. Alders (2011) en *Duurzaamheid, innovatie en risico's*, LEI (2011)

3.2 Innovatieprocessen

Innovatie is meer dan het 'aanbodsgericht' ontwikkelen van nieuwe technieken, en omvat ook het bedenken, concretiseren en tot staande praktijk maken van nieuwe werkwijzen, diensten en goederen. Nieuwe ideeën en daaruit ontwikkelde praktische concepten ontstaan meestal in niches waar vernieuwers actief zijn en daar waar verschillende partijen met elkaar samenwerken en overleggen.

Een belangrijk struikelblok vormt de marktontwikkelingsfase: het daadwerkelijk introduceren en het opschalen naar het niveau waarop robuuste volumes gerealiseerd kunnen worden. Hier spelen ook de dominante gevestigde marktpartijen een belangrijke rol⁵. Bij innovatie- en marktontwikkelingsprocessen is het van belang dat er ruimte en steun is voor alle partijen en niet alleen voor de gevestigde orde. Of het komt tot een samenwerking tussen nieuwe en/of kleinschalige partijen met de grootschalige gevestigde partijen is een zaak van de markt. Ruimte bieden aan en faciliteren van open innovaties en marktontwikkelingsprocessen zijn belangrijke taken voor de overheid. Het Topsectorenbeleid voor de Agrofoodsector moet zo worden aangescherpt dat vernieuwers nadrukkelijk ruimte geboden wordt en dat productief contact met de gevestigde orde wordt bevorderd. Overigens mag van de overheid verwacht worden dat zij in haar voorlichtingsprogramma's aantoonbaar innovatieve projecten in positief ondersteunt.

Kennis en opschaling naar de praktijk

Er is op het gebied van de veehouderij voldoende technisch-wetenschappelijke kennis voorhanden om nu belangrijke stappen te zetten naar een beter welzijnsniveau van dieren. Wat onvoldoende lukt, is dat opschalen: het vertalen van die mede dankzij steun van de overheid verworven kennis naar de praktijk. Nederland behoort op dat gebied allang niet meer tot de koplopers.⁶

Bij het toepasbaar maken van reeds verworven kennis voor innovatieprocessen kan de overheid haar investeringen beter laten renderen. Bijvoorbeeld door een belangrijk deel van het huidige en toekomstige R&D-budget binnen het topsectorenbeleid in de Agrofoodketen daarvoor te oormerken. Maar ook door openheid te bevorderen en ervoor te zorgen dat kennis en regelingen voor alle betrokkenen toegankelijk zijn. De resultaten van wetenschappelijk onderzoek dat in opdracht en geheel of gedeeltelijk op kosten van de overheid is verricht, moeten voor iedereen gemakkelijk en overzichtelijk toegankelijk zijn. Dat geldt trouwens ook voor de inhoud en doelstellingen van programma's en initiatieven van de ministeries van EL&I, I&M en VWS.

Onder deze omstandigheden moet onderzoek zich ook in belangrijke mate richten op het opsporen en oplossen van conflicten en dilemma's tussen het welzijn van dieren enerzijds en anderzijds het belang van het milieu, de volksgezondheid en wat dies meer zij, die innovatieve productieconcepten met zich kunnen meebrengen.

⁵ *Van onderstroom naar draaggolf*, Rotmans (2007)

⁶ Dit geldt voor kennisvalorisatie in den breedte, zie: *De innovatie vernieuwd*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2008)

Tempo

In elk geval ontbreekt het momenteel nog aan tempo. Niet alleen moet de doorlooptijd van innovaties fors omlaag, ook moet het aantal innovatieve producten dat de markt bereikt omhoog. Daaraan kan de overheid een doorslaggevende bijdrage leveren, bijvoorbeeld door:

- de regels te vereenvoudigen, bijvoorbeeld voor het realiseren van innovatieve stalconcepten;
- de doorlooptijd voor vergunningen te maximeren op 6 maanden als een veehouder aantoont dat zijn nieuwe concept in aanmerking komt voor een dierenwelzijnskeurmerk dat voldoet aan door de overheid gestelde grondregels;
- dierenwelzijn op één lijn te stellen met milieu en ruimtelijke ordening bij het verlenen van vergunningen bij oprichting of wijziging van een veehouderijbedrijf: de milieu-effectrapportage moet een maatschappelijk-effectrapportage⁷ worden.

Overheidssteun nu en straks

Momenteel is overheidssteun voornamelijk gericht op directe financiële ondersteuning van ondernemers via complexe en nog onvoldoende bekende stimuleringsregelingen. Dat moet volgens de Raad anders. De regelingen moeten eenvoudiger, duidelijker en overzichtelijker worden, maar er valt voor de overheid ook winst te behalen door:

- Het verminderen van het ondernemersrisico bij innovatie, pilotprojecten en het algemeen ingang doen vinden van een innovatief concept;
- In te calculeren dat er vaak vele mislukkingen nodig zijn om tot vernieuwing te komen. Mislukking is inherent aan innovatie, overheidssteun zorgt dat er toch een goede voedingsbodem voor het ontwikkelen van nieuwe ideeën blijft.

Een *revolving fund* voor het afdekken van opstartrisico's, zoals het per 1 januari 2012 bestaande *Innovatiefonds MKB+*, zou daar een geschikt instrument voor kunnen zijn. De Raad adviseert de overheid de mogelijke stimuleringsmaatregelen die passen bij reduceren van risico's van innovatoren in de verschillende fase van het innovatieproces te inventariseren en beoordelen op hun effectiviteit.

De rol van nationale wet- en regelgeving

Natuurlijk dient de overheid de minimumnormen voor dierenwelzijn wettelijk vast te leggen en te handhaven. Maar van verdergaande wet- en regelgeving valt betrekkelijk weinig te verwachten. De ontwikkelingen in markt en maatschappij gaan zo snel, dat wetgeving daar onvermijdelijk jaren bij achterloopt. Tegelijkertijd is er een tekort aan handhavingscapaciteit voor de bestaande wetgeving. Bovendien lopen de maatschappelijke waarden en normen – en daarmee de ambities op het gebied van dierenwelzijn – in Europa sterk uiteen.

⁷ Met een helder toetsingskader ter beoordeling van o.a. de milieu-, dierenwelzijn-, dier- en mensgezondheidseffecten.

De beëindiging van het castreren van beerbiggen inclusief de uitrol van dit Nederlandse initiatief in Europa, is een goed voorbeeld van hoe snel maatschappelijke ontwikkelingen zonder overheidsdwang kunnen leiden tot verbetering van het welzijn van dieren. De overheid zou zich daarom op nationaal niveau vooral moeten richten op:

- het wegnemen van belemmeringen voor het ontwikkelen en invoeren van productiewijzen met een bovenwettelijk welzijnsniveau;
- het voorkómen van het ontstaan van nieuwe stapelende, elkaar overlappende en zelfs tegensprekende regels;
- het in dat verband zorgen voor een betere afstemming tussen Rijk, provincies en gemeenten.

Het Europese speelveld: hoger plan en concurrentievoordeel

Parallel aan het stimuleren van innovatie in eigen land moet de overheid gedurig werken aan verhoging van de minimumniveaus van dierenwelzijn in de Europese regelgeving. Op die manier raakt de door private initiatieven geboekte welzijnswinst verankerd in de publiekrechtelijke regelgeving. Daarmee maakt Nederland niet alleen zijn verantwoordelijkheid waar als gidsland op het terrein van dierenwelzijn, maar worden ook de innovatieve voorlopers beloond – in het onderhavige geval de Nederlandse agrofoodsector – met een concurrentievoordeel gedurende de overgangperiode naar het van kracht worden van Europese regels. Dat gebeurde bijvoorbeeld al bij de verplichting voor groepshuisvesting van kalveren en bij het onlangs ingevoerde Europese verbod op legbatterijen.

4. Marktwerving en meerwaarde

Innovatieve vindingen doen en die rijp maken voor de praktijk is maar de helft van het verhaal. De diervriendelijker producten die eruit voortvloeien moeten ook hun weg vinden naar de consument. Pas als de consumentenvoorkeur economisch voordeel oplevert voor de vooroplopende partijen in de productieketen, gaat marktwerving als katalysator fungeren voor initiatieven voor verdere verbetering van het welzijnsniveau van dieren.

4.1 Consumentengedrag en meerwaarde

Uit diverse onderzoeken is komen vast te staan dat de dagelijkse boodschappen een zaak van routine zijn. Marketing kan die routine met behulp van duidelijke productconcepten beïnvloeden, bijvoorbeeld huiskerk tegenover A-merk, Rondeel of Puur & Eerlijk. Een keurmerk als Label Rouge, biologisch of Beter Leven kan als onderdeel van zulke concepten bovenwettelijk dierenwelzijn beter vermarktbaar maken.

Vooralsnog is het element dierenwelzijn bij aankoopbeslissingen voor de meeste consumenten van ondergeschikt belang. Verschillen twee producten alleen in prijs, dan kiest men het goedkoopste. De kansen van in termen van dierenwelzijn hoogwaardiger producten stijgen als ook andere factoren positief bijdragen aan de beleving van de consument. De synergie die optreedt tussen verschillende duurzaamheidsdoelstellingen helpt daarbij een handje: in de praktijk neemt in sommige moderne duurzame houderijsystemen niet alleen het welzijn van de dieren toe, maar kan tegelijk ook (nagenoeg) antibioticumvrij geproduceerd worden.

In de Europese en wereldmarkt wordt dierenwelzijn op zichzelf nu (nog) niet als economische meerwaarde gezien. Over het algemeen brengen welzijnsverbetering wel hogere kosten met zich mee. Daarom is het niet verstandig om de welzijnseisen over de hele linie van de Nederlandse veehouderij dwingend te verhogen. Beter is marktsegmentatie, waarbij specifieke totaalconcepten met een bovenwettelijk welzijnsniveau in de markt gezet worden naast bestaande standaardproductlijnen. Het is daarbij nadrukkelijk de bedoeling dat deze nieuwe marktsegmenten snel voldoende omvang krijgen, zodat op termijn het hogere dierenwelzijnsniveau de standaard voor productie in Nederland wordt.

Internationale markten en samenwerking

De nu gangbare bulkproductie tegen wereldmarktprijzen is niet verenigbaar met bovenwettelijke niveaus van dierenwelzijn. De toekomst van de Nederlandse veehouderij ligt in het vinden en bedienen van marktsegmenten die meer belang hechten aan duurzaamheid, inclusief beter dierenwelzijn. Zo'n markt begint zich in het noordwestelijke deel van Europa af te tekenen. De Raad verwacht dat o.a. het NWO- project *Mobilizing the latent consumer demand for animal welfare friendly products* daarover in de komende twee jaar meer duidelijkheid zal verschaffen.

Het ontwikkelen van voor dat Noordwest-Europese marktsegment geschikte totaalconcepten staat of valt met twee voorwaarden:

- Een overheid die vooral open, internationale concepten ondersteunt, plus nationale initiatieven die naar internationaal niveau kunnen worden opgeschaald.
- Samenwerking van *alle* ketenpartijen, hun toeleveranciers en hun adviseurs: veevoerb企业n, stallenbouwers, producenten van uitgangsmateriaal, veehouders, financiers, dierenartsen, overige adviseurs, vleesverwerkers, detailhandels-, horeca- en cateringbedrijven en consumenten met medewerking van de NGO's

Voor alle partijen in de productieketen moet er meerwaarde zijn te behalen. Die kan bestaan uit hogere inkomsten, maar ook de vorm aannemen van grotere continuïteit, behoud van marktaandeel, meer arbeidsvreugde en een betere maatschappelijke acceptatie van de dierhouderijsector in Nederland.

4.2 De aard en effectiviteit van keurmerken

De kracht van een merk is dat het de consument een bepaald gevoel geeft bij het product: status, clubgevoel, vertrouwdheid, betrouwbaarheid, traditie en zo voort. Het Rondeel-ei is een voorbeeld van zo'n merk, net zoals Albert Heijn (scharrelkip) en Unox (scharrelrookworst). Een keurmerk geeft vertrouwen dat een (merk)product een bepaalde geclaimde kwaliteit ook werkelijk bezit. Ten aanzien van dierenwelzijn is Beter Leven een zuiver voorbeeld van een keurmerk. Keurmerken als Biologisch en Label Rouge worden ook ervaren als merk.

Effectiviteit

Een keurmerk is alleen effectief als het gemakkelijk herkenbaar is, eenduidig ergens voor staat en door de consument vertrouwd wordt. Beter Leven is een goed voorbeeld: het gaat duidelijk over beter dierenwelzijn dan het wettelijk minimum, en de consument heeft er vertrouwen in.

In het beste geval is er naar de overtuiging van de Raad één keurmerk voor dierenwelzijn, waarbinnen ruimte kan zijn voor verschillende niveaus. Dan is voor de consument steeds duidelijk of een product aan bepaalde eisen ten aanzien van het dierenwelzijn voldoet.

De rol van de overheid

De betrokkenheid van de overheid bij een keurmerk blijft beperkt tot vijf dingen:

- het vaststellen van grondregels;
- het ontwikkelen van een meet- en waarderingssysteem voor dierenwelzijn;
- het bevorderen van acceptatie van het keurmerk op Europees niveau;
- het bevorderen van het gebruik ervan in andere (Europese) landen;
- het uitdragen in communicatie- en voorlichtingsprogramma's.

De grondregels maken dat de consument een keurmerk als toetssteen kan hanteren. Ze betreffen dus het systeem achter het keurmerk, niet de criteria zelf. Zo moet de overheid garanderen dat welzijnsriteria wetenschappelijk onderbouwd zijn, dat er voldoende vaak geïnspecteerd wordt en dat certificatie

onafhankelijk geschiedt. Maar het is aan de keurmerkhouders om te bepalen aan welke criteria voldaan moet worden. Ook verdient het aanbeveling dat de overheid periodiek vanuit haar maatschappelijke verantwoordelijkheid laat onderzoeken in hoeverre een keurmerk het dierenwelzijn daadwerkelijk bevordert.

Om te kunnen spreken van 'beter' dierenwelzijn is het nodig om op eenduidige en betrouwbare wijze dierenwelzijn te kunnen meten en deze metingen vervolgens te waarderen (van waarde te voorzien) in een bijbehorend afwegingsmodel.

Het bevorderen van de acceptatie van een keurmerk op Europees niveau, zoals de overheid dat destijds voor het nationale gezondheidslogo heeft gedaan is, net als bevordering van het gebruik ervan in het buitenland, van groot belang. Door het uitdragen van een dierenwelzijnskeurmerk ontstaat een nieuwe standaard voor de Europese markt, die goed is voor de afzet van Nederlandse producten met een plus ten aanzien van dierenwelzijn. Ook helpt het om de voorsprong van de Nederlandse veehouderij op het gebied van duurzaamheid als kennisproduct te exporteren en te gelde te maken.

4.3 Consumentenbewustzijn

Marketing- en voorlichtingsactiviteiten kunnen alleen het beoogde effect bereiken bij een voldoende mate van consumentenbewustzijn: kopers moeten voldoende weet hebben van wat er achter hun aankoop schuilgaat. Van hoe dieren gehouden worden, welke behoeften dieren hebben en hoe de maatschappij tegen de omgang met dieren aankijkt.

Educatie

Uit diverse onderzoeken is gebleken dat mensen vinden dat het met hun kennis over dierhouderij en dierenwelzijn slecht gesteld is. De plaats bij uitstek om de basis te leggen voor een toekomstig referentiekader dat goed genoeg is om consumenten in staat te stellen verantwoorde aankoopbeslissingen te nemen, is het (basis-)onderwijs. Hoewel het effect pas op langere termijn zichtbaar zal zijn, ligt hier op de korte termijn een taak voor de overheid⁸.

Het groene onderwijs en de productieketens

Het huidige groene MBO- en HBO-veehouderijonderwijs is nog behoorlijk traditioneel en gesloten. In de regel zijn bijvoorbeeld de op zorg gerichte dieropleidingen strikt gescheiden van de op veehouderij gerichte opleidingen. Ook de verbinding tussen "grijs" en "groen" laat te wensen over. Opleidingen op het gebied van de horeca, levensmiddelen-technologie, slagervakopleidingen en detailhandel staan vrijwel geheel los van het groene onderwijs. Dit is niet bevorderlijk voor de uitwisseling van cultuur, visies en ideeën over het houden van dieren en belemmert het innovatief ketendenken onder huidige en toekomstige veehouders en medewerkers en ondernemers in de detailhandel en verwerkende industrie. Ook is het de vraag of toekomstige ondernemers in de besloten omgeving van het groene veehouderijonderwijs voldoende kunnen

⁸ Zie ook de eerdere aanbevelingen in *Verantwoord Houden*, RDA (2009) en *Agenda voor het Dierbeleid*, RDA (2010)

worden voorbereid op hun latere rol in een kritische en pluriforme samenleving. Er is dus behoefte aan:

- ontschotting, attitudeverandering en kennisontwikkeling in het groene onderwijs en, in het verlengde daarvan, de productieketens in het algemeen;
- druk van overheidswege op hervorming van het onderwijscurriculum ter zake;
- integratie van het groene en het daaraan gerelateerde grijze onderwijs;
- - te zijner tijd – het opheffen van de aparte categorie 'Groen' onderwijs.

5. Toekomstvisie

De Nederlandse agrofoodsector presteert wereldwijd op topniveau als het gaat om efficiënt produceren en voedselveiligheid. De Nederlandse regering heeft verklaard ook op andere gebieden tot de wereldtop te willen gaan behoren, waaronder dierenwelzijn.⁹

Dat vereist een versnelling van het verbeteren van niveaus van dierenwelzijn en omschakeling van het produceren van generieke producten tegen wereldmarktprijzen naar gedifferentieerde productie voor toegevoegde waarde. Het is de overtuiging van de Raad dat die omschakeling het snelst zal plaatsvinden door het stimuleren van particuliere initiatieven op de vrije markt. Op de vrije markt kunnen en zullen nieuwe concepten het best, het snelst en met het breedste draagvlak worden ontwikkeld en weggezet.

De rol van de overheid bij dat alles is belangrijk, maar ligt dus in eerste instantie *niet* in het rechtstreeks ontwikkelen of ondersteunen van vernieuwende concepten. Ze ligt bij uitstek *wel* in het bevorderen van kennis en bewustwording van o.a. veehouders en consumenten en in het creëren van een innovatievriendelijke omgeving op het gebied van dierenwelzijn en de marketing ervan. De agrofoodsector moet de geboden kansen grijpen en maatschappelijk geaccepteerde, diervriendelijke producten ontwikkelen die in een internationale context leden tot een goed economisch perspectief voor alle ketenschakels.

Overheidstaken

In concreto staat de overheid bij het creëren van kansrijke omgevingen voor de volgende taken:

- **Bevordering van kennis en bewustzijn** bij consumenten en veehouders, bijvoorbeeld door daarvoor ruimte te scheppen in het (basis-)onderwijs.
- **Groen en grijs onderwijs integreren** en in het aan de veehouderij gerelateerde onderwijs (groen en grijs MBO, HBO en Universitair onderwijs, Wageningen UR en de faculteit Diergeneeskunde UU) expliciet ruimte scheppen voor bewustwording en attitudeverandering op het gebied van dierenwelzijn en innovatie.
- **Een duidelijke duurzaamheidsvisie schetsen**, waaruit blijkt waar de ontwikkel- en innovatiekansen voor de dierhouderij liggen in samenwerking met het bedrijfsleven en NGO's. Op den duur kan de agrofoodsector aan de hand daarvan een zowel maatschappelijk als economisch gedragen *license to produce* verwerven. Onderdeel van de duurzaamheidsvisie is een onderzoeksstrategie voor de lange termijn, gericht op het proactief oplossen van maatschappelijke problemen. De overheid maakt duidelijk wat zij dienaangaande doet en houdt vast aan de eenmaal ingezette strategie.
- **In het onderzoek het accent verleggen** naar een afzet- en ketengeoriënteerde aanpak. Daardoor komt bestaande kennis gemakkelijker en beter beschikbaar voor de praktijk, met meer en snellere innovatie van markt en producten als gevolg. Nieuw onderzoek moet zich ook richten op oplossingen voor conflicten tussen verschillende aspecten van duurzaamheid binnen innovatieve productieconcepten.

⁹ *Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid*, Ministerie van EL&I (2012)

- **Praktische belemmeringen verwijderen** die grote en kleine innovators tegenkomen, bijvoorbeeld door vergunningsprocedures te vereenvoudigen, onnodig stapelende of zelfs tegenstrijdige regels en procedures af te schaffen en het ontstaan van nieuwe te voorkomen, onder meer door betere onderlinge afstemming tussen gemeentes, provincies en het rijk. Overwogen moet worden om de milieu-effect-rapportage om te zetten naar een maatschappelijk-effect-rapportage.
- **Via Topsectorenbeleid een open innovatieve omgeving creëren met focus op marktsegmenten.** Het vernieuwde Topsectorenbeleid biedt kansen om grote en kleine spelers, innovators, onderzoekers, uitvoerders, marketeers en NGO's met elkaar in contact te brengen, mits de randvoorwaarden voor dit soort transitie- en innovatieprocessen goed worden ingevuld. De daarvoor benodigde kennis is ruim voorhanden. In het topsectorenbeleid moet meer ruimte worden gemaakt voor kleine innovators, voor meerdere nationale en internationale kennisinstellingen en voor maatschappelijke organisaties. Resultaten moeten zo veel als mogelijk publiek toegankelijk zijn.
- **Risicodekking in plaats van adhoc inkomenssteun:** De overheid heeft verschillende instrumenten (subsidies, regelingen) tot haar beschikking om de ontwikkeling en het in de praktijk brengen van innovaties te ondersteunen. Het is vruchtbaarder om overheidsgelden te besteden aan het afdekken van verschillende risico's in verschillende fasen van ontwikkeling en implementatie dan ze aan te wenden voor rechtstreekse financiële steun voor 'gangbare' (basis)producten. De Raad adviseert de overheid om haar arsenaal aan instrumenten in dit licht te inventariseren, te evalueren en – waar nodig – aan te passen. Bovendien zou de overheid zich moeten inzetten om zo veel mogelijk EU-gelden die voor bovenstaande doelen geëigend zijn naar Nederland te halen en in te zetten ten behoeve van de omvorming van de veehouderijsectoren.
- **Werken naar één Europees keurmerk voor dierenwelzijn** in een zich al enigszins aftekenende Noordwest-Europese markt voor duurzame agroproducten. Dat doet de Nederlandse overheid door met overheden uit andere landen duurzaamheidskeurmerken te valideren om zo draagvlak te verwerven in Europa.

Bijlage 1: Literatuurlijst

- Abma, R., Briene, M., Buter, E., Overmars, K., Quist, J., Sloot, P., Verbeek, L., *Maatschappelijke effecten van de intensieve veehouderij. Een vergelijking van productiesystemen.* (2008)
- Alders, H., *Van Mega naar Beter. Rapportage van de maatschappelijke dialoog over schaalgrootte en toekomst van de veehouderij* (2011)
- Bakker, J., *Monitor Duurzame Dierlijke Producten 2009, Diervriendelijke keuzes door consumenten.* LEI (2009)
- Bakker, J.H., Bunte, F.H.J., *Biologische internationale handel.* LEI-rapport, (2009)
- Bakker, T., Dijk, S. van, Galen, M. van, Lauwere, C. de, Meulen, H. van der, Ruijs, M., Wolf, P. de, *Duurzaamheid, innovatie en risico. Vier cases uit de agrarische sector.* LEI-rapport 2011-078 (2011)
- Bartels, J., Fischer, A.R.H., Meeusen, M.J.G., Onwezen, M.C., Ronteltap, A., *Denken, doen en duurzame voeding. Verschillen tussen consumentengroepen.* LEI-rapport 2010-060, (2011)
- Bellis, E., *Are quality labels making their mark in the poultry industry?*, Poultry International, 21 februari (2011)
- Berkhout, P., Esch, J.W.J., van, Massink, H.F., Poppe, K.J., Riphagen, H.J., Timmers, J.C.M., *In perspectief. Over de toekomst van de Nederlandse agrosector.* LEI (2011)
- Berg, B. van den, Cornelisse, A., Dobbe, J., Dorland, N., Jong-Timmerman, A. de, Kossen, J., Mellema, D., Zaat, M., *Ieder jaar een beter leven voor steeds meer dieren. Dierenbescherming, Jaarrapport Beter Leven kenmerk 2007-2010.* (2011)
- Beukers, R., Bolhuis, J., Galen, M. van, Knijff, A. van der, *Verduurzaming voedselproductie. Inzicht in productie, import, export en consumptie van voedsel.* LEI (2011)
- Bodde, R., *Niet zeuren over prijzen.* Boerderij 97 – no. 15 (10 januari 2012)
- Bolhuis, J., Bont, C.J.A.M. de, Galen, M. van, *Coöperaties onder druk van de supermarktoorlog* (2006)
- Bont, K. de, Dijk, S. van, Jongeneel, R., Smit, B., Wolf, P. de, *Stimuleren van concurrentie en duurzaamheid bij nieuw Europees landbouwbeleid.* LEI-rapport 2010-095 (2010)
- Bremmer, B., Hoste, R., Greef, K.H. de, Oosterkamp, E.B., *Verkenning van dierlijke tussensegmenten in onze buurlanden. Duurzaam varkensvlees, pluimveevlees en eieren.* LEI-rapport 2011-028 (2011)

- Buller, H., *The marketing and communication of animal welfare: a review of existing tools, strategies and practice*. European Animal Welfare Platform. University of Exeter (2010)
- Bunte, F.H.J., Galen, M.A. van, Goddijn, S.T., Kuiper, W.E., *Macht en prijsvorming in agrofoodketens*. LEI (2003)
- Bunte, F., Georgiev, E., Logatcheva, K., Meulen, B. van der, *Mededinging en transparantie. Randvoorwaarden voor concurrentie en duurzaamheid*. LEI-rapport 2011-050 (2011)
- Butter, F. den, *Nederland mist handelsinnovatie*. Trouw 10 augustus 2011
- Centrale Organisatie voor de Vleessector, Dierenbescherming, Interprovinciaal Overleg, Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland, Natuur & Milieu, Ministerie van EL&I, Nederlandse Vereniging Diervoederindustrie, Nederlandse Zuivel Organisatie, Rabobank Nederland. *Uitvoeringsagenda duurzame veehouderij. 2e voortgangsrapportage samenwerkingsverband* (2011)
- De Cock Buning, prof. Tj. et al, *Trendanalyse Denken over Dieren* (2012)
- Deloitte, Branchegroep Retail, *Consumentenonderzoek 2011* (2011)
- Deloitte, *Consument besteedt weer meer aan duurzame producten in de supermarkt. Persbericht. 7 september 2011*
- Doorn, van, Commissie, *Al het vlees duurzaam. De doorbraak naar een gezonde, veilige en gewaardeerde veehouderij in 2020* (2011)
- Ennik, I., Erp, Lenny, van, Hopster, H., Meijberg, W., Poorthuis, M., Ruis, M., *Dierbare metgezellen. Domeinbeschrijving Dierenwelzijn*. St. Veldwerk Nederland/WUR (2011)
- European Commission, *Green Paper on promotion measures and information provision for agricultural products: a reinforced value-added European strategy for promoting the tastes of Europe* (2011)
- Farm Animal Welfare Council (UK), *Economics and Farm Animal Welfare* (2011)
- Galen, M.A. van, *Innovatie in de agrosector*. LEI, (2011)
- Galen, M. Van, *Innovatie: ontbreken financiering belangrijkste belemmering*. LEI, Agri-Monitor, juni (2006)
- Galen, M. van, Verstegen, J., *Innovatie in de agrarische sector. We kunnen er niet genoeg van krijgen!* LEI-rapport, (2008)
- Galen, M. van, Vlist, A.J. van der, *Innovatiemanagement en de rol van LNV. Inventarisatie van Studies en Aanbevelingen*. LEI-rapport, (2005)
- Hoogendam, K., Wijk-Jansen, E. van, Winter, M. de, *Vee in zicht. Boeren en burgers over transparantie in de veehouderij*. LEI-rapport 2011-021 (2011)

- Immink, V., Ingenbleek, P., Vogelzang, T.A., Winter, M.A. de, *'De prijs is onredelijk': Over de verwaardig van duurzaamheid in de biologische zuivelsector*. LEI-rapport 2008-007 (2008)
- Miele, M., *Report concerning perceptions and attitudes towards farm animal welfare*. European animal welfare platform. Cardiff University (2010)
- Ministerie EL&I, *Naar de top. Het bedrijvenbeleid in actie(s)* (2011)
- Ministerie van EL&I, *Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid* (2012)
- Porter, prof. M., *Dutch Sustainable Trade Initiative Video Conference, New York, NY December 15* (2011)
- Raad voor Dierenaangelegenheden, *Verantwoord Houden* (2009)
- Raad voor Dierenaangelegenheden, *Agenda voor het Dierbeleid* (2010)
- Raden voor de leefomgeving en infrastructuur, *Het Europees landbouwbeleid als transitie-instrument voor de land- en tuinbouw* (2011)
- Rotmans, prof. J., *Van onderstroom naar draaggolf* (2007)
- Stee, commissie van der, *Om schone zakelijkheid* (1989)
- Stevenson, P., *Reviewing the costs. The economics of moving to higher welfare farming*. (2011)
- Topsector Agro&Food, *Agro&Food: De Nederlandse groeidiamant* (2011)
- Verhagen, M.J.M., *Kabinetsreactie op SER-advies: Overheid én markt: Het resultaat telt! Voorbereiding bepalend voor succes* (2011)
- Wetenschappelijke Raad voor integrale Duurzame Landbouw en Voeding, *Naar een integrale benadering van duurzame landbouw en gezonde voeding* (2011)
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *De innovatie vernieuwd* (2008)
- Wijffels, commissie, *Toekomst voor de veehouderij* (2001)
- www.rondeel.org
- www.voedingscentrum.nl

Colofon

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een raad van deskundigen die op verzoek van de minister en staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en op eigen initiatief adviseert over vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn, diergezondheid en dierethiek. De Raad baseert zich daarbij op de meest recente wetenschappelijke, maatschappelijke en ethische ontwikkelingen. De RDA bestaat uit wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen die op persoonlijke titel, zonder last of ruggespraak, zitting hebben in de Raad.

Elke zienswijze van de Raad wordt voorbereid door een Forum. Een Forum bestaat uit raadsleden met voor het vraagstuk relevante expertise, eventueel aangevuld met externe deskundigen. Het Forum legt een concept zienswijze ter beoordeling voor aan alle raadsleden. Het Forum stelt vervolgens, met inachtneming van de reacties uit deze *Horizontale Toetsing* en in overeenstemming met de voorzitter van de Raad, de zienswijze vast. Een zienswijze van de RDA is – daarmee – nadrukkelijk een product van de gehele Raad.

De Raad voor Dierenaangelegenheden bestaat uit de volgende deskundigen:

De heer prof. dr. ir. J.A.M. van Arendonk
Mevrouw dr. H.M.G. van Beers-Schreurs
De heer dr. F.W.A. Brom
De heer W.H.B.J. van Eijk
Mevrouw prof. mr. A.A. Freriks
De heer prof. dr. L.J. Hellebrekers
De heer prof. dr. ir. W.H. Hendriks
Mevrouw dr. S.A. Hertzberger
Mevrouw J.E. Hesterman
De heer A.J.M. van Hoof
De heer dr. ing. H. Hopster
De heer prof. dr. ir. R.B.M. Huirne
De heer ir. M.J.B. Jansen
De heer prof. dr. ir. M.C.M. de Jong
Mevrouw ir. M. de Jong-Timmerman
De heer J.Th. de Jongh

De heer drs. J. Kaandorp
De heer prof. dr. F. van Knapen
De heer prof. dr. P.A. Koolmees
De heer ir. J. Lokhorst
Mevrouw prof. dr. F. Ohl, *voorzitter*
Mevrouw drs. P.I. Polman, MPH
De heer ir. P. Poortinga
De heer ir. F.C. van der Schans
Mevrouw dr. M.M. Sloet van
Oldruitenborgh - Oosterbaan
De heer prof. dr. J.A. Stegeman
De heer ir. M.H.A. Steverink, MFM
De heer H.W.A. Swinkels
Mevrouw drs. H.M. van Veen
De heer P.J. Vingerling
De heer W. Zwanenburg

Meer informatie over de Raad voor Dierenaangelegenheden vindt u op onze website: www.RDA.nl
Daar kunt u ook alle eerder uitgebrachte adviezen downloaden. U kunt zich tevens abonneren op onze nieuwsbrief.

Raad voor Dierenaangelegenheden
Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage
T: 070-3785266

www.RDA.nl